

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ГРИМАЛЮК Оксана Миколаївна

УДК: 271.2:2-46:94(477.81/82)«18/19»

**БЛАГОДІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Галуха Любов Юріївна
Рівненський державний гуманітарний університет,
доцент кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
Голик Роман Йосипович,
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
старший науковий співробітник
відділу нової історії України;

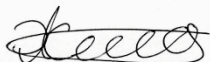
доктор історичних наук, професор
Жилук Сергій Іванович,
Національний університет «Острозька академія», професор кафедри
релігієзнавства і теології.

Захист відбудеться 27 вересня 2018 р. о 17.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79000, м. Львів, проспект Свободи, 15.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано « » серпня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна суспільно-політичне життя та соціально-економічні процеси у державі, суперечливі тенденції в духовно-культурній сфері зумовлюють необхідність поглиблення комунікативних зв'язків державних, громадських, релігійних інституцій у вирішенні завдань, спрямованих на утвердження національних традицій та світоглядних цінностей, формування високоморальної особистості, вирішення гуманітарних проблем. Одним із інтегруючих імперативів такої взаємодії виступає благодійництво.

Феномен благодійництва у широкому розумінні не обмежується наданням матеріально-фінансової допомоги потребуючим суб'єктам, але виразно проявляється в аспектах соціально-психологічної реабілітації, патріотичного виховання, виконання освітніх й екологічних програм. Місцеві органи влади, волонтерські організації та окремі церкви нерідко поєднують зусилля у здійсненні певних допомогівих акцій. Проте для досягнення вагомих результатів у реалізації значущих соціальних проектів постає потреба конституювання нових форматів доброчинності, міжрегіональної співпраці, ефективного використання коштів.

У цьому зв'язку практичного значення набуває вивчення історичного досвіду благодійницької діяльності в різних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умовах, різних інституцій, у тому числі церковних. Актуальність обраної для дослідження проблеми визначається й іншими критеріями, зокрема регіональною специфікою та ступенем її наукової розробки. Попри значну увагу вчених до історії церковно-релігійного життя та громадського благодійництва періоду царського самодержавства власне благодійницька діяльність кліру та вірних Російської православної церкви у Волинській губернії не стала предметом комплексного вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою частиною тем кафедри історії України Рівненського держаного гуманітарного університету «Політичний, соціальний та культурно-освітній розвиток України в XIX – XX століттях» (№ 0112U003648), «Суспільно-політичні процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця XX століття» (№ 0116U006143).

Тема дисертації затверджена вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 5 від 30 грудня 2011 р.).

Мета роботи полягає у комплексному аналізі масштабів, змісту та особливостей благодійницької діяльності Російської православної церкви на Волині в умовах політики царського самодержавства.

Досягнення мети передбачає розв'язання наступних **завдань дослідження**:

- визначити основні теоретично-методологічні підходи у вивченні теми;
- узагальнити соціальні ініціативи монастирів та духовенства Волинської єпархії;
- проаналізувати доброчинні ініціативи у системі фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства;
- виявити напрямки, форми та з'ясувати характер харитативної діяльності церковно-громадських організацій;
- визначити та порівняти кількісно-якісні виміри благодійництва церковних інституцій, окремих громадських доброчинних товариств і приватних осіб.

Об'єкт дослідження – сфера надання/отримання благодійницької допомоги в межах Волинської губернії та інституцій Волинської єпархії.

Предмет дослідження – форми, методи та засоби благодійницької діяльності Російської православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Територіальні межі дослідження окреслюють терени сучасних Волинської, Рівненської, західної частини Житомирської, північних частин Тернопільської та Хмельницької областей, які за адміністративним поділом Російської імперії входили до складу Волинської губернії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період перебування Волинської губернії у складі Російської імперії. Нижня межа обумовлена приєднанням Волині до складу Російської імперії після другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі. Верхня межа – 1917 р. – пов'язана з падінням царського самодержавства, що спричинило нові умови функціонування Православної церкви у Волинській губернії.

Методи дослідження. В процесі вивчення проблеми застосовувалися принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. Основними стали традиційні принципи історизму, об'єктивності, всебічності, які реалізовані в роботі шляхом використання загальнонаукових методів (системно-структурного, логічного, аналізу і синтезу, індукції і дедукції), спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, порівняльного, мікроісторичного). У з'ясуванні обставин, мотивів здійснення благодійницької допомоги враховано західний досвід соціальної історії та використано просопографічний метод. Визначальну роль у дослідженні відіграли різновидові джерела, до опрацювання текстового масиву яких було застосовано метод контент-аналізу. Послугуючись логіко-семантичним методом, в роботі визначено зміст понятійно-категоріального апарату.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у здійсненні комплексного дослідження наукової проблеми *вперше*:

- з'ясовано, що благодійницька діяльність монастирів та духовенства у більшості випадків детермінувалася розпорядженням Синоду та єпархіальної влади, тобто мала добровільно-примусовий характер;
- виявлено, що у кількісно-якісному вимірі громадська доброчинність переважала церковну;
- встановлено, що кошти та зусилля церкви спрямовувалися першочергово на розбудову церковно-релігійних інституцій, а соціальний аспект доброчинності не мав пріоритетного значення.

Удосконалено:

методику аналізу результатів соціальних заходів кліру та вірних Православної церкви;

практику дослідження діяльності православних церковних братств та інших громадських структур, що виходила за межі місіонерства.

Отримали подальший розвиток:

положення щодо використання соціальних ініціатив Православною церквою не лише для харитативної праці, але й для реалізації місіонерсько-русифікаторської політики;

висновки щодо доброчинної праці окремих представників православного духовенства у сфері пам'яткознавства та історичного краєзнавства;

узагальнення про приватні ініціативи доброчинності в середовищі православного духовенства, які реалізовувалися у форматах корпоративної підтримки, участі у товариствах опіки, наданні матеріально-фінансової допомоги соціально незахищеним верствам населення.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Висновки, основні положення наукової новизни та фактичний матеріал дослідження поглиблюють студії з історії та культури України, окремих її регіонів. Результати роботи можуть бути використані при написанні спеціальних й узагальнюючих праць, при підготовці навчальних програм, курсів та спецкурсів вищої школи з історичних, релігієзнавчих та соціологічних дисциплін. Практична цінність одержаних результатів визначається також доцільністю використання органами влади та церковними структурами досвіду впровадження ініціатив в соціально-економічній сфері, спрямованих на формування громадянського суспільства, консолідацію української нації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи розглядалися на розширеному засіданні кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, а також були висвітлені в доповідях на 19 наукових конференціях: 6 міжнародних («Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 7–8 грудня 2016 р.; «Historyk-Fakt-Metoda» (Ченстохова (Республіка Польща), 5-6 квітня 2017 р.); «Християнство в Україні: історія, культура, сучасність в контексті суспільно-політичних трансформацій» (Рівне, 23 травня 2017 р.); «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст. (Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р.); «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 6–7 грудня 2017 р.); «VI Андріївські читання» (Рівне, 15 травня 2018 р.), 9 всеукраїнських («Наукові сесії Товариства імені Т.Г. Шевченка» (Львів, XXIII, 2012 р.; XXIV, 2013 р.; XXV, 2014 р.; XXVI, 2015 р.; XXVII 2017 р.; XXVIII, 2018 р.); «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток» (Рівне, 26 березня 2015 р.); «Роль науки, релігії та суспільства в контексті реформування вищої школи» (Рівне, 1 листопада 2016 р.); «Цінність людського життя в Україні та сучасному світі» (Рівне, 31 жовтня 2017 р.); 4 загальноуніверситетських звітних наукових конференціях

викладачів, співробітників, докторантів, аспірантів і студентів Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, 2012, 2013, 2017, 2018 рр.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 5 статей у фахових наукових виданнях, у тому числі 2 – у науковометричних виданнях.

Структура роботи обумовлена поставленою метою та визначеними завданнями. Робота складається із основної частини, вступу, чотирьох розділів та висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг дисертації становить 227 сторінок, із них основного тексту 182 сторінки. Список використаних джерел включає 404 найменування, з яких 200 позицій архівних документів і матеріалів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зазначено її зв'язок із науковими програмами; визначено мету, завдання дослідження, хронологічні рамки та територіальні межі роботи; сформулювало положення наукової новизни та вказано напрями практичного застосування одержаних результатів, подано інформацію про їх апробацію.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методологія дослідження» присвячений аналізу наукової розробки проблеми та джерельної бази, характеристики теоретико-методологічних засад роботи.

У *підрозділі 1.1. «Ступінь наукової розробки проблеми»* історичну спадщину проблеми поділено на періоди: дорадянський, радянський і сучасний. З'ясовано, що дореволюційні автори, які на сторінках періодичних видань, в окремих книгах та брошурах кінця XIX – початку XX ст. («Благотворительность в России», «Вестник благотворительности», «Детская помощь», «Трудовая помощь») розкривали причини соціальних катаклізмів, обґрунтовували необхідність добродійної допомоги, висвітлювали масштаби благодійництва, ділилися досвідом організації благодійницьких товариств, започатковували вивчення благодійницької проблематики.

Враховуючи ідеологеми радянської доби, тогочасні автори здебільшого ігнорували харитативну діяльність Церкви.

Зацікавлення темою добродійної праці сучасними дослідниками зумовило появу відповідної наукової літератури в українській історіографії. Вітчизняні вчені належним чином висвітлювали різні аспекти благодійництва, у тому числі в межах Волинської губернії. О. Донік та І. Суровцева охарактеризували меценатство, С. Поляруш здійснив порівняльний аналіз діяльності органів державної опіки і громадських товариств, Ф. Ступак сфокусував увагу на здобутках у сфері медичної допомоги. Г. Махорін у дисертації «Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аналіз» (2007) охарактеризував фактори державної політики, формування ринкових відносин, змін у соціальній структурі населення, наростання громадської активності, які визначали загальні тенденції благодійницької діяльності на Волині.

Окрему групу складають праці, де соціальна проблематика побіжно відображена у контексті дослідження інших проблем. Насамперед важливе значення має узагальнююча монографія С. Жилюка «Російська православна церква на Волині 1793–1917 рр.» (1996), у якій на основі широкого кола джерел обґрунтовується положення про те, що для Російської православної церкви питання благодійності не було пріоритетним. Інформація про благодійництво різних православних інституцій міститься у спеціальних роботах, присвячених питанням освіти (Л. Єршова, О. Кравченко, А. Нарадько), діяльності церковних братств загалом (С. Гаврилюк, О. Сажок, І. Тимочко) та музейній справі й пам'яткоохоронній роботі (Л. Заєць, Л. Качковська, О. Кушпетюк).

Вважаємо за доцільне виокремити групу праць, яка не стосується безпосередньо предмету дослідження, але з методологічної точки зору є корисною для дослідження (Ю. Хитровська, Н. Стоколос, Г. Надтока, Л. Галуха, І. Скочиляс, Р. Голик), заслуговує уваги у здійсненні порівняльного аналізу благодійницької діяльності Православної церкви з передусім Греко-католицькою (В. Білик, В. Лось, Р. Шеретюк), Римо-католицькою (О. Буравський), польською освітою (Н. Сейко), іншими регіонами, зокрема Полтавською єпархією (С. Федоренко).

Здійснений в дисертації аналіз наукової розробки проблеми дає підстави констатувати, що в українській історичній науці тема благодійництва Російської православної

церкви на Волині XIX – початку XX ст. окремими спеціальними дослідженнями не відображена. Факти благодійницької діяльності інституцій Волинської єпархії або представників духовенства містяться в узагальнюючих працях з історії громадського благодійництва та церковного життя Волині. Характерною ознакою історіографічного масиву з цієї проблематики є непропорційність висвітлення різних питань. Благодійництво церковно-громадських організацій, фінансово-матеріальне забезпечення жіночої освіти та церковних шкіл духовного відомства частково досліджені, а діяльність опікунських товариств в системі чоловічої духовної освіти, церковнопарафіяльних братств/опікунств, монастирів залишилися поза увагою вчених.

У підрозділі 1.2. *«Опубліковані та неопубліковані джерела»* охарактеризовано комплекс джерельної інформації, який включає: документи органів влади та управління Російської імперії, матеріали і Розпорядження Синоду та Волинської єпархії, документи громадських структур, матеріали періодики, статистика. Насамперед використано законодавчі акти, статuti та звіти різних установ, статистичні дані, епістолярні матеріали, що виходили окремим збірками або публікувалися на сторінках періодичних видань, і, особливо, документи центральних та обласних архівів.

Серед неопублікованих джерел найбільшу групу складають справи дев'яти фондів Державного архіву Житомирської області: «Волинська духовна консисторія» (фонд 1), «Любарський Св. Георгієвський жіночий монастир» (фонд 91), «Тригірський другокласний чоловічий Преображенський монастир» (фонд 92), «Любарський православний Георгієвський чоловічий монастир» (фонд 94), «Канцелярія Волинського єпархіального архієрея» (фонд 158), «Благочинні монастирі Волинської єпархії» (фонд 266), «Волинське губернське у справах про товариства і спілки присутствіє» (фонд 329), «Іоано-Богословська церква в с. Троща Житомирського повіту 1824–1831 рр.» (фонд 548), «Степковське благочиння Янушпільської волості Житомирського повіту 1824–1831 рр.» (фонд 675).

Державний архів Волинської області представлено справами двох фондів: «Волинська духовна консисторія» (фонд 35) і «Луцька жіноча гімназія А. М. Коленко» (фонд 69).

Державний архів Рівненської області репрезентовано справами трьох фондів: «Волинська духовна консисторія (фонд 485), «Рівненська жіноча гімназія» (фонд 568), «Колекція церковних відомостей Волинської єпархії» (фонд 639).

Справи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві відображають архівні документи і матеріали двох фондів: «Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора» (фонд 442) та «Правління попечителя Київського навчального округу» (фонд 707).

Окрему групу неопублікованих джерел, використаних у роботі з метою здійснення порівняльного аналізу масштабів та характерних особливостей церковного і громадського благодійництва, складають статuti різноманітних добродчинних товариств та опікунств, які ставили завдання піклуватися про дітей-сиріт, малозабезпечених верств населення, жінок, учнів навчальних закладів, тощо. В окремих із них міститься інформація про ініціаторів добродчинності. Велика кількість зареєстрованих товариств на початку ХХ ст. свідчить про розгортання широкомасштабного руху громадського благодійництва в означений період, що підтверджує висновки попередніх дослідників.

У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що архівних матеріалів які відображають громадське благодійництво надзвичайно багато. Тільки у Державному архіві Житомирської області фонди «Канцелярія Волинського губернатора» (фонд 70), «Волинське місцеве управління Російського товариства Червоного Хреста» (фонд 100), «Волинський приказ громадської опіки» (фонд 160), «Колекція барона І. М. Шодуара» (фонд 163), «Волинська губерньська земська управа» (фонд 183) та ін. наповнені фактами відкриття та діяльності притулків, сирітських будинків, різних добродчинних товариств та опікунств, а також прикладами добродчинності з боку інтелігенції, чиновництва, купецтва, заможних і пересічних громадян.

Серед опублікованих джерел за рівнем інформативного потенціалу важливе значення для вивчення проблеми в межах Волинської губернії відіграли спогади церковних та громадських діячів, а також публікації періодики: «Волинские епархиальные ведомости», «Журналы Волынского губерньского земского собрания», щорічні видання «Памятная книжка Волынской губернии», газети «Жизнь Волыни», «Волынская жизнь»,

«Волынь», журнали «Киевская старина», «Волынский историко-археологический сборник». Критично проаналізовано матеріали статистичного довідника «Обзор Волынской губернии».

Третій підрозділ 1.3. «Основні теоретико-методологічні аспекти вивчення теми» зумовлений необхідністю визначення найбільш прийнятної (оптимальної) методології для теоретичного осмислення й практичного вирішення дисертаційної теми. Насамперед предметне поле дослідження потребувало застосування різних теорій при аналізі окремих аспектів проблеми з наступним синтезом одержаних результатів. Йдеться про доцільність врахування і постмодерністського історичного дискурсу (в частині переосмислення окремих інтерпретацій та застережень щодо використання джерельної бази), і використання позитивістської методології (в частині фактографічно орієнтованої історії) та широкого діапазону мікроісторії.

Регіональна специфіка досліджуваної теми обумовила застосування концепції «нової соціальної історії», яка вважається продуктивною при розгляді спільнот локального рівня, створення колективних портретів, відтворення фактів життя і діяльності конкретних осіб.

Ключовим фактором при виборі методологічного інструментарію для вивчення питань, пов'язаних з моральністю духовенства, колективною свідомістю парафіян, мотивами благодійництва, стали концептуальні здобутки, зокрема, представників французької школи «Аналів», котрі запровадили категорію «ментальність», тринарну систему «культура-соціум-економіка», акцентували увагу на соціальній історії ментальностей.

Застосування конструктивістської методології дало можливість досягати уніфікації та впорядкованості окремих аспектів, подій, епізодів, характеристик у процесі формування системного висвітлення теми. Така цілісність забезпечується в роботі використанням методів аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, логічного і системно-структурного методів.

Попри те, що терміни «благодійництво», «добродійність», «меценатство», «харитативна діяльність», «пожертва» стоять в одному синонімічному ряду, специфіка об'єкт-предметного поля дослідження, вимоги щодо правильного використання понятійно-категоріального апарату та логіко-

семантичний метод продиктували доцільність розділення термінології за характерними особливостями здійснення допомоги, що відображає різне змістовне наповнення.

Другий розділ «Благодійна діяльність монастирів та духовенства в контексті їхнього інституційного функціонування» присвячений порівняльному аналізу благодійництва православних і греко-католицьких (василіанських) монастирів (*підрозділ 2.1*), моральності та матеріальному становищу православного духовенства як зумовлюючих факторів його відношення до благодійництва (*підрозділ 2.2*), а також приватним ініціативам доброчинності волинського духовенства і громадськості (*підрозділ 2.3*), містить наступні одержані результати.

Благодійницька діяльність монастирів та духовенства, як окремих інституцій Волинської єпархії, відображала спільну особливість – здійснювалася на вимоги/заклики Синоду чи єпархіального керівництва у вигляді пожертвувань певних сум на різні проекти: будівництво храмів, утримання церковно-парафіяльних шкіл, соціальні потреби. Встановлено, що збір пожертвувань підлягав звітності, тому така форма благодійництва мала добровільно-примусовий характер.

Поза тим окремі настоятелі монастирів та представники духовенства виявляли приватні ініціативи благодійництва, зосереджені на будівництво та благоустрій храмів, на матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл та допомогу хворим, немічним, сиротам. Зважаючи на статки чернечих інституцій, фінансова підтримка монастирями шкільництва та соціальної сфери не відповідала їхнім ресурсним можливостям.

Парафіяльне сільське духовенство не мало фінансової спроможності самотужки реалізовувати доброчинні проекти, тому вимір їхнього благодійництва обмежувався пожертвами зазвичай у кілька рублів. Переведення парафіяльного духовенства на державне утримання та/чи забезпечення його матеріального становища кардинально не змінило формального відношення священиків до благодійництва. Залежність від влади, моральні якості, почасти складні відносини з парафіянами сковували ініціативність православного духовенства в організації доброчинних товариств як внутрішньокорпоративних, так і разом з парафіянами. Натомість миряни різних станів виявляли

активність та демонстрували змістовне розуміння в організації благодійницьких проєктів, а священники здебільшого брали у них участь.

Привертає увагу парадоксальна ситуація, коли не інститут духовенства згідно його статусу та покликання виступав стимулюючим фактором доброчинності, а миряни. Підтвердженням такого висновку може слугувати в цілому пасивна позиція заможного міського духовенства та єпископату щодо благодійної діяльності.

У третьому розділі «Компонента благодійності в системі фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства» відображені питання об'єму коштів держави, церкви і опікунських товариств у фінансовому забезпеченні студентів Волинської духовної семінарії, учнів/учениць духовних училищ (*підрозділи 3.1 і 3.2*) та церковно-парафіяльних шкіл (*підрозділ 3.3*).

Розкрито систему фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства – використання коштів держави, церкви, місцевих податків, отриманих від сплати за навчання, добровільних пожертв. Розподіл асигнованих сум не мав єдиного підходу і здійснювався централізовано, указами Синоду або єпархіальної влади, єпархіальними з'їздами, училищними радами за принципом мінімізації поточних проблем.

Наприкінці XIX – початку XX ст. до фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства долучилися опікунські товариства, які діяли при Волинській духовній семінарії, чоловічих та жіночих духовних училищах. Проте на потреби студентів та учнів/учениць училищ щороку витрачалася тільки невелика сума від зібраних ними коштів – приблизно п'ята частина фондового капіталу. Компоненту доброчинності доповнювали також кошти стипендійних фондів, сформованих за рахунок добровільних пожертв окремих представників духовенства та громадських осіб. Проте стипендії, які контролювалися духовною владою, не завжди доходили до адресата у повному вигляді. Факти «вільних мандрів» коштів, невикористаних на потреби вихованців залишкових сум опікунських товариств, нецільового призначення стипендій, спонукають до припущення про

«неефективне» використання єпархіальною владою коштів добровільних пожертв.

Звертаючись до питання доброчинності у сфері утримання церковно-парафіяльних шкіл, доводиться констатувати відсутність широкої підтримки їх з боку громадськості, що у грошовому еквіваленті складала 2%. Приклади фінансової підтримки окремими благодійниками можна розглядати у площині вирішення конкретних випадків, а не проблеми в цілому. Ще меншою виявилася благодійницька підтримка церковно-парафіяльних шкіл з боку парафіяльних церков та монастирів (складало лише 1%).

Вимір доброчинності в морально-етичному аспекті також мав свої особливості й характеризувався загалом мотивами виховання підростаючого покоління в дусі самодержавних інтересів при ігноруванні забезпечення його гідного життя, розвитку інтелектуального потенціалу, розумового, фізичного та естетичного виховання, перспектив соціального захисту.

Четвертий розділ «Благодійництво церковно-громадських організацій» присвячено різним аспектам благодійницької діяльності церковних братств (*підрозділи 4.1 і 4.2*), опікунств Волинської єпархії (*підрозділ 4.3*), доброчинній праці духовенства у науково-дослідній та пам'яткоохоронній сферах.

Здійснене дослідження означених питань дало можливість з'ясувати, що наприкінці XIX – початку XX ст. Російська православна церква на Волині мала розгалужену мережу церковно-громадських організацій, репрезентованих головним чином церковними братствами та церковно-парафіяльними опікунствами. Ця мережа охоплювала третину парафій Волинської єпархії, але активність проявляли кілька десятків братств. Благодійницька діяльність церковно-громадських організацій, передусім великих братств, спрямовувалася на реалізацію місіонерсько-русифікаторської політики царського самодержавства в краї, що визначалося пріоритетними напрямками їхніх статутних положень. Відповідно найбільші суми витрачалися на будівництво та благоустрій церков, відкриття та функціонування церковно-парафіяльних шкіл, проведення заходів ідейно-патріотичного та морально-релігійного виховання.

Окремі церковні братства, які володіли великими капіталами, утримували лікарні, притулки й надавали медичну та матеріальну допомогу хворим і бідним людям, виділяли кошти для підтримки школярів – дітей-сиріт та учнів із малозабезпечених сімей у вигляді одноразових виплат або постійних стипендій. Проте цей соціальний аспект благодійництва, філантропічний характер якого виразно і безпосередньо відображав сутність доброчинності, не набув розвитку в церковному середовищі.

Аналогічним було ставлення до Волинського церковно-археологічного товариства, яке потребувало підтримки. У порівнянні з фінансовим забезпеченням зовнішньополітичної місіонерської діяльності Палестинського товариства, на що духовенство єпархії систематично збирало великі кошти, увага до науково-дослідної роботи, музейної справи з боку очільників церкви й духовенства була незначною. Невипадково краєзнавство по-справжньому розвивалося поза церковною інституцією, зокрема на Волині – в рамках діяльності Товариства дослідників Волині.

У **висновках** сформульовані основні положення дисертаційної роботи, які виносяться на захист.

1. Благодійницька діяльність Російської православної церкви найвиразніше проявилася наприкінці XIX – початку XX ст. і була складовою державно-церковної політики російського самдержавства. Натомість благодійництво в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. набуло ширшого вираження передусім у світському суспільстві. Релігійні об'єднання, попри несприяння з боку влади, через їхню етноконфесійну визначеність (католики-поляки, лютерани-німці, іудеї-євреї) змогли досягти певних успіхів в організації власних доброчинних товариств.

Суспільно-практична значущість православного церковного благодійництва дещо перебільшена у працях російських та деяких українських дослідників, що знаходить підтвердження у наступних висновках.

2. Харитативна діяльність, насамперед чернецтва як окремої складової інституції Волинської єпархії, вирізнялася тим, що монастирі однаково виступали в ролі об'єктів і суб'єктів матеріально-фінансової допомоги. У більшості випадків доброчинність монастирів здійснювалася шляхом інструктивної

вказівки Синоду та під тиском єпархіальної влади. Такі спонукальні мотиви формалізували ставлення чернецтва до соціальних ініціатив.

Суперечливий характер мала і благодійницька діяльність парафіяльного духовенства. На початку ХХ ст. парафіяльні священики за статками не відрізнялися від заможних селян, а міські – прирівнювалися до інтелігенції та чиновництва, тобто духовенство мало ресурсні можливості для надання допомоги, але ментально більшість із них виявилася неспроможною організовувати та реалізовувати власні доброчинні проекти.

Водночас незаперечними є факти доброчинних ініціатив з боку окремих високоморальних православних священнослужителів. Справжні мотиви таких приватних ініціатив доброчинності, очевидно, мали різну природу й відповідно зумовлювалися корпоративними інтересами, прагматизмом, внутрішнім покликанням робити добро. Вище зазначені суперечності, які характеризують загальну тенденцію благодійництва цих інституцій, окреслюють поле для подальших дискусій.

3. Ініціативи в системі фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства виходили від громадян, представників духовенства, почасти їхніх спільних зусиль.

Доводиться констатувати краще забезпечення міністерських та приватних гімназій, учні/учениці яких отримували більше доброчинної допомоги. Це зумовлювалося мобілізаційним ресурсом громадянського благодійництва та фактором цільового використання зібраних коштів. У церковному благодійництві, беручи до уваги, що основні фінансові ресурси єпархії спрямовувалися на будівництво та благоустрій храмів, навчальні заклади духовного відомства як внутрішньо корпоративні об'єкти доброчинності, не мали належного забезпечення. Щоправда, саме поняття «належне забезпечення», як оціночне, з огляду на тодішню соціально-економічну ситуацію та розуміння його (поняття) церковною владою, є відносним і може розглядатися у дискусійній площині.

Аргументом висновку про незадовільне забезпечення навчальних закладів духовного відомства виступає порівняння із становищем шкіл Василянського чину Греко-католицької церкви (колегій), серед яких вирізнялася зразкова Любарська

школа. Досліджено, що василіанські монастирі виділяли третину своїх прибутків на утримання навчальних закладів. У цьому зв'язку виглядає необґрунтованим ставлення керівництва Церкви до соціальних потреб кліру та мирян, враховуючи чималі статки Почаївської Лаври (її залишковий капітал у 1912 р. складав понад 700 тис. руб.).

Утримання церковно-парафіяльних шкіл Волинської єпархії, за виключенням окремих випадків, знаходилося у незадовільному стані. Попри те, що ними опосередковано опікувалися братства, монастирі, церковно-парафіяльні опікунства, враховуючи також державні дотації, матеріально-фінансове забезпечення та умови навчання почасти не відповідали елементарним вимогам початкової освіти.

4. Церковні братства проводили різносторонню роботу щодо церковного благоустрою, культурно-просвітницьких заходів, морально-духовного виховання, ідеологічної пропаганди, доброчинної праці. Кожен із цих напрямків реалізовувався у формах опіки над церквами (наповнення інтер'єру, утримання хорів, ремонт приміщень), над церковно-парафіяльними школами (забезпечення книгами та засобами навчання, матеріальна підтримка учнів та вчителів тощо), в організації бібліотек, музеїв, народних читалень, концертів, наданні допомоги соціально незахищеним верствам населення (притулки, богадільні, амбулаторії, лікарні). Всі ці різні за змістом напрями, форми та засоби спрямовувалися насамперед на підняття авторитету Російської православної церкви як складової царського самодержавства та утвердження у свідомості місцевого населення російської ідентичності. Церковна влада спонукала братства здійснювати місіонерсько-русифікаторську діяльність, яка найвиразніше проявлялася у містах та містечках. У сільській місцевості благодійництво братств насамперед виражалося опікою церков та причетів, частково – утриманням церковних шкіл, організацією сільських бібліотек. Соціальний аспект їхньої доброчинності обмежувався виплатами невеликих сум постраждалим від стихійних лих.

5. Церковні братства та опікунські товариства, передусім Волинське єпархiale і товариства допомоги студентам Волинської духовної семінарії та учням духовних училищ діяли за принципом накопичення коштів, про що свідчать залишкові суми їхніх фондів. Іншу позицію займало Волинське церковно-

археологічне товариство, яке витрачало всі зібрані добровільні пожертви на розгортання науково-дослідної роботи. Приватні ініціативи доброчинності з боку духовенства у підтримці Волинського церковно-археологічного товариства характеризувалися, з одного боку одноразовою грошовою допомогою від єпархіальної влади, з іншого – жертвною працею окремих священиків.

Отже, благодійництво Російської православної церкви на Волині періоду царського самодержавства доводиться визначити як неоднозначне явище. Безсумнівно, абстрагуючись від мотивів і механізмів, церква здійснювала благодійницьку діяльність попри те, що філантропічний аспект доброчинності не мав для неї пріоритетного значення. Разом з тим, беручи до уваги соціальний зміст християнської доктрини про доброчинність та переважаючий якісно і кількісно громадський доброчинний рух, можна стверджувати, що благодійництво Православної церкви на Волині досліджуваного періоду не виступало в ролі морального імперативу суспільства. Приклади високої моральності та християнської любові до знедолених подавали лише окремі представники духовенства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Грималюк О. Благодійність духовенства і монастирів Волинської єпархії XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 27. С. 228–233.
2. Грималюк О. Християнська моральність і матеріальна забезпеченість як чинники благодійництва православного духовенства Волинської губернії XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 32–38.
3. Грималюк О. Благодійність у розвитку навчальних закладів Духовного відомства у Волинській губернії XIX – початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 67–73.

4. Грималюк О. Благодійна діяльність церковних братств Волині XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: О. Зень, 2017. Випуск 29. С.225–230.
5. Грималюк О. Благодійна діяльність православного духовенства та громадськості на Волині у XIX – на початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2018. № 2 (22). Ч. 2. С. 22–26.

АНОТАЦІЯ

Грималюк О. М. Благодійність Православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2018.

У дисертації комплексно узагальнено благодійницьку діяльність Російської православної церкви на Волині в умовах політики царського самодержавства. На основі використання широкої джерельної бази та сучасної методології проаналізовано сутність, зміст та форми харитативної праці у процесі інституційного розвитку церкви, виявлено пріоритетні напрями фінансово-матеріальної допомоги, визначено характер благодійницької діяльності духовенства і мирян, визначено кількісно-якісні виміри допомогових акцій різних церковних інституцій, окремих громадських добродійних товариств і приватних осіб.

Ключові слова: Російська православна церква, Волинська губернія, Волинська єпархія, благодійність, православне духовенство.

АННОТАЦИЯ

Грималюк А. М. Благотворительность Православной церкви в Волынской губернии конца XVIII – начала XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2018.

В диссертации комплексно обобщенно благотворительную деятельность Русской православной церкви на Волыни в условиях политики царского самодержавия. На основе использования широкой источниковой базы и современной методологии проанализированы сущность, содержание и формы благотворительной работы в процессе институционального развития церкви, выявлены приоритетные направления финансово-материальной помощи, определен характер благотворительной деятельности духовенства и мирян, определены количественно-качественные измерения вспомогательный акций различных церковных институтов, отдельных общественных благотворительных обществ и частных лиц.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Волынская губерния, Волынская епархия, благотворительность, православное духовенство.

SUMMARY

Hrymaliuk O. Charity of the Orthodox church in Volyn province at the end of XVIII – beginning of XX st. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2018.

The thesis summarizes the charitable work of the Russian Orthodox Church in Volyn in the conditions of the policy of the tsarist autocracy. It was proved that the policy of tsarism, which was determined by the orders of the Synod and diocesan authorities, gave

rise to charity. These features were manifested in the fact that the church's money and efforts were directed, first of all, to building their own institutions (building of churches, missionary and / or church fraternities as means of reverence and russification of the local population), and the social aspect of charity was not prioritized.

It was substantiated that the activity of monasteries and clergy in the implementation of charity actions in most cases were motivated not by moral and ethical factors, but by orders of the Synod. The morality and financial situation of the majority of the clergy were not the main determinants of charity. Later, there were private initiatives of charity, the nature of the charity of the institution of the clergy is defined as voluntary and compulsory. The peculiarity of the charity of the Orthodox monasteries is that it is significantly inferior to the quantitative and qualitative dimensions of the charitable activity of the Basilian monasteries.

In comparison with the quantitative and qualitative indicators of church charity with measures of public charity, especially in the early twentieth century, public initiatives exceeded in solving many social issues.

Much attention is paid to the issues of financial and material provision of educational institutions of the spiritual department. It was investigated that the support of the students of the Volyn Seminary, students and students of religious schools was carried out by means of the state, churches, guardian societies and private charity actions. Despite the fact that the church owned large capital, some students and pupils suffered from poverty. Despite the fact that primary education in the system of church parish schools was under the custody of the clergy, its support from churches and monasteries was only 1%.

The social aspect of charity was provided by monasteries, church fraternities, and parish churches, which held small shelters for the impoverished, elderly and orphans and provided ambulatory care to patients in general. In separate monastery shelters, children did not receive appropriate help, were in unacceptable sanitary conditions. At the beginning of the XX century the medical aid of the church to the sick was 0.5%.

Separate representatives of the clergy joined the research, regional studies and memorial work. In view of the fact that their initiatives remained free, in the dissertation this type of activity of the clergy is regarded as a manifestation of charity. The position of the

higher hierarchy in this area of charity was ambiguous. On the one hand, the bishops financially supported the scientific institutions, primarily the Volyn Church and Archaeological Society, but on the other hand, in comparison with their weighty assets, the funds made by them were insignificant.

The analysis of the directions, scope and charity content of the Russian Orthodox Church in Volyn during the period studied suggests that its charitable activity was of a formal nature in solving social issues and was directed, in terms of financial and material assistance, mainly to strengthen institutional positions in the province.

Key words: Russian Orthodox Church, Volyn province, Volyn diocese, charity, Orthodox clergy.

Підписано до друку 20.08.2018 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура «Times». Друк офсет.
Ум. друк. арк. 1,16. Обл.-вид. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. 61.
Друкарня видавництва «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.